

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्रीशक्तीकरणात योगदान- एक अध्ययन

डॉ. रंजना वि. तिजारे

सहाय्यक प्राध्यापिका

श्री. वसंत शिक्षण महाविद्यालय, नागपूर

Email-rtijare8@gmail.com

संक्षेप -

सामाजिक समतेच्या तत्वाचे पुरस्कर्ते आणि लोककल्याणकारी राजा म्हणून सार्या महाराष्ट्राला ओळख असणारे राजश्री छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्याचे अनेक पैलू आहेत; ज्यात दिनदुबळ्यासाठी शिक्षण, शेतकऱ्यांच्या उद्वारासाठी कार्य, उद्योगधंद्याविषयीचे धोरण, प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण विषयक धोरण, शिष्यवृत्ती, वस्तीगृहाची व्यवस्था इत्यादी कार्यांचा उल्लेख होतो यातीलच एक अतिशय महत्वाचा पैलू म्हणजे स्त्री शिक्षण व स्त्री सक्षमीकरणासाठी केलेले कार्य होय. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्त्रीला शिक्षणाच्या संधी नव्हत्या, अनेक जोखडाखाली अनिष्ट प्रथांनी स्त्री जखडली होती. बालविवाह, सतीची प्रथा, अंधश्रद्धा, पुनर्विवाहाला विरोध, देवदासी पद्धती स्त्री, शिक्षणाला विरोध, पडदा पद्धती इत्यादी. महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाला सुरुवात केली व तेच कार्य राजश्री शाहू महाराजांनी पुढे नेले. त्यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात स्त्रियांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था केली एवढेच नाही तर सामाजिक सुधारण्याच्या दृष्टीने स्त्रियांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळावे यासाठी अविरत प्रयत्न केले. प्रस्तुत लेखात राजश्री शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी केलेले कार्य सामाजिक सुधारणा व स्त्रियांना आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी केलेल्या कायद्यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

बीजशब्द-

स्त्री-सशक्तीकरण, राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य, सामाजिक सुधारणा विषयक कायदे व शिफारशी

प्रस्तावना-

भारतीय स्त्रीस्वातंत्र्य चळवळीचा विचार करता त्याचे तीन भागात विभाजन झालेले दिसून येते. पहिला कालखंड हा सुधारकांनी स्त्रीमुक्तीसाठी केलेले कार्य. दुसरा कालखंड म्हणजे स्त्री स्वातंत्र्याचा कालखंड आणि तिसरा म्हणजे स्त्री जागृतीचा कालखंड. शाहू महाराजांचे कार्य हे तिसऱ्या

कालखंडात मोडणार आहे. फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांनी आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण झाली. महात्मा फुलेंनी महाराष्ट्रात समानतेची बीजे पेरली. त्यांनी शुद्रातिशूद्रांना, स्त्रियांना गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त केले व त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले हीच परंपरा पुढे नेण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले. शाहू महाराजांचे वेगळेपण म्हणजे राजा असूनही त्यांनी आपल्या राजदंडाचा उपयोग जनतेच्या उन्नतीसाठी व लोकोद्वारासाठी केला आणि म्हणूनच त्यांना 'कल्याणकारी राजा' असे अभिमानाने म्हटले जाते. शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या उद्वारासाठी दोन पातळीवर कार्य केले, एक म्हणजे स्त्रियांना शिक्षित करणे व दुसरे म्हणजे त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व मिळावे म्हणून स्त्री संरक्षण विषयक कायद्याच्या तरतुदी करणे होय. त्यांच्या कार्याचा उल्लेख करताना इतिहास संशोधक डॉक्टर मंजुश्री पवार नवी दिल्ली येथील महाराष्ट्र परिचय केंद्राच्या वतीने आयोजित महाराष्ट्र हीरक महोत्सव व्याख्यानमालेत "छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री विषयक कार्य आणि सद्यस्थिती" या विषयावर व्याख्यान देताना म्हणतात, शाहू महाराजांनी जे स्त्रीमुक्तीचे कार्य १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस केले ते विसाव्या शतकातील स्त्रीमुक्ती चळवळीचे प्रवेशद्वार आहे. पुढे जाऊन त्या म्हणतात स्त्री शिक्षण, मुलींच्या लग्नाचे वय, विधवा विवाह तसेच आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह अशा सर्वच पातळीवर राजश्री शाहू महाराजांनी केलेले कार्य हे योद्धा सुधारकाचे होते. यावरून राजश्री शाहू महाराजांची स्त्री विषयक भूमिका व स्त्रियांप्रति असलेला आदर, स्त्री पुरुष समानतेविषयी असलेली तळमळ, त्यासाठी त्यांनी केलेले अथक परिश्रम व स्त्रीमुक्तीचा उदारमतवादी दृष्टिकोन दिसून येतो.

संशोधनाचे महत्त्व -

अवघ्या २८ वर्षांच्या कारकिर्दीत शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात अनेक सुधारणावादी व शैक्षणिक कार्य केले त्यातीलच एक महत्वाच्या कार्याचा उल्लेख करावा लागेल व तो म्हणजे स्त्री शिक्षण व स्त्रियांना समाजात मानाचे

स्थान मिळावे यासाठी केलेले प्रयत्न होय. प्रस्तुत संशोधन पर लेखात त्यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व स्त्री सशक्तिकरण करण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न, त्यासाठी केलेले कायदे याचा परामर्श घेतलेला आहे, हे त्यांचे विचार विद्यार्थ्यांपर्यंत समाजापर्यंत पोहोचविणे आपले कर्तव्य आहे या दृष्टीने हे संशोधन महत्वाचे आहे.

समस्या विधान-

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्रीशक्तीकरणत योगदान- एक अध्ययन

संशोधनाची उद्दिष्टे-

1. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षण विषयक कार्याचा अभ्यास करणे.
2. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्री सुधारणे विषयी केलेल्या कायदांचा अभ्यास करणे.
3. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांची स्त्रीसशक्तिकरण विषयक भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती व साधने- प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला असून संशोधन नाची आधार सामग्री गोळा करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात पुस्तके, वर्तमानपत्रातील कात्रणे, मासिके, लेख व संकेतस्थळाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा-

राजश्री शाहू महाराजांचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व होते त्यांनी शुद्रांसाठी, दलित, पीडित, वंचित घटकातील समाजासाठी शिक्षणाचे, समाज सुधारण्याचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्याचा आवाका फार मोठा आहे. प्रस्तुत संशोधन पर लेखात राजश्री शाहू महाराजांच्या स्त्रीशिक्षणविषय कार्याचा व त्यांनी केलेल्या कायदांचा अभ्यास करण्यात आला आहे ही या संशोधनाची मर्यादा आहे

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य राजश्री शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून आपले जीवन हे निरर्थक नसून ती एक सामाजिक पूजा आहे असे विचार व्यक्त केले होते म्हणूनच त्यांना 'स्त्री शिक्षणाचे कैवरी' म्हटले जात असे.त्यांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य पुढीलप्रमाणे-

1. **सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण-** प्राथमिक शिक्षण हा सर्वांचा अधिकार आहे आणि पायाभूत शिक्षण आहे हेरून राजश्री शाहू महाराजांनी २४ जुलै १९१७ ला आपल्या संस्थानात एक हुकूम काढून प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले होते. बहुजन समाज

तसेच मुलांना किमान प्राथमिक शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी पाचशे ते हजार लोक वस्ती असलेल्या गावांमध्ये शाळा सुरू केल्या त्यासाठी वतनी शिक्षण योजना, शिक्षकांना प्रशिक्षण व मुला मुलींसाठी वस्तीगृहाची योजना, स्त्री शिक्षिकाची योजना त्यांनी आपल्या संस्थांना मध्ये केली होती.तसेच मुलींसाठी स्वतंत्र शाळांची व्यवस्था केलेली होती. जातनिहाय शाळांची सुद्धा व्यवस्था त्यांनी आपल्या संस्थानात केली होती.

2. **उच्च शिक्षण व अधिकाराच्या पदावर नियुक्ती-** मुलींना केवळ प्राथमिक शिक्षण देऊन चालणार नाही तर त्यांना उच्चशिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण दिले गेले पाहिजे असे शाहू महाराजांचे मत होते यासाठी त्यांनी उच्च शिक्षणाची व्यवस्था आपल्या संस्थानात केली होती अनेक अधिकार पदावर स्त्रियांची नियुक्ती केली. कोल्हापूर मधील फीमेल ट्रेनिंग स्कूलमध्ये रखमाबाई केळवक यांची कन्या कृष्णाबाई केळकर यांना वैद्यकीय शिक्षणासाठी मुंबईला पाठवले होते पुढे पदव्युत्तर शिक्षणासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठवले होते तसेच अत्रिका बाई डॅनियल बेकर या इंग्रजी महिलेलाही त्यांनी उच्च शिक्षणासाठी पुण्याला पाठविले होते. यावरून त्यांची स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणासाठी असलेली तळमळ दिसून येते.
3. **शिष्यवृत्तीची योजना-** मुलींना मुलांप्रमाणे शिक्षण घेता यावे यासाठी गरजू होतकरू व बुद्धिमान मुलींसाठी संपूर्ण फी माफ केली होती व स्त्रियांना शिक्षण घेता यावे यासाठी राधाबाई अक्कासाहेब महाराज स्कॉलरशिप या नावाने प्रत्येकी ४० रुपयांच्या पाच शिष्यवृत्ती चौथीची वार्षिक परीक्षेत सर्वाधिक गुण मिळवणार्या विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केल्या होत्या.
4. **मानसिक विकासासाठी शिक्षण-** ज्यावेळी समाजांनी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता त्यावेळी शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाचा वसा हाती घेतला होता. इच्छा असूनही मुलींना शिक्षणाच्या संधी नव्हत्या अशा मुलींचे मानसिक खच्चीकरण होत होते. हे लक्षात घेऊन शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळाची योजना केली व आपली विधवा स्नुषा इंदुमती देवींना शिक्षासाठी प्रवृत्त केले.
5. **सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण-** स्त्रियांचा केवळ शैक्षणिक विकास करून चालणार नाही तर त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रातील त्यांचा पुढाकार

वाढावा यासाठी महाराजांनी प्रयत्न केले. स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढावा यासाठी १८९५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस अधिवेशनाच्या सभेसाठी आपले प्रतिनिधी म्हणून कृष्णाबाई केळवकर आणि द्वारकाबाई केळवकर या दोन महिलांना पाठविले होते. यावरून असे दिसून येते की शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या सामाजिक आणि राजकीय सहभागासाठी आटोकाट प्रयत्न केले होते.

6. **समाजाच्या दास्यात्वातून सुटका होण्यासाठी शिक्षण-** स्वातंत्र्यपूर्वकाळात पडदा पद्धती व खुळचट चालीरीतिच्या बंधनात स्त्री बंदिस्त होती. बालविवाह, सतीपथा, देवदासी, मुरळी या प्रथातून बाहेर काढण्यासाठी व स्त्रीला ताठ मानाने जगता यावे यासाठी शिक्षणाशिवाय तरनोपाय नाही, हे राजश्री शाहू महाराजांनी जाणले होते यासाठी स्त्रियांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे आणि म्हणून त्यांनी खेड्यापाड्यात, डोंगरी भागात, आदिवासी तांडे व पाड्यांवर मुलींसाठी शाळा सुरू केल्या तसेच जातनिहाय मुले- मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. मुलींच्या शाळांची संख्या वाढावी म्हणून पारितोषिके व उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्काराची सुरुवात केली.
7. **स्त्रियांसाठी प्रौढ शिक्षण-** स्त्रियांच्या प्रौढशिक्षणासाठीही शाहू महाराजांनी कार्य केल्याचे दिसून येते. सन आहे १९१९ मध्ये महाराजांनी ज्या स्त्रियांना प्रौढ शिक्षण घ्यायचे आहे अशा स्त्रियांच्या राहण्याची खाण्याची सर्व व्यवस्था राजवाडा मार्फत मोफत केली जावी असा हुकूम काढल्याचा उल्लेख आढळतो.
8. **विधवा पुनर्विवाह-** शाहू महाराजांनी विधवा पुनर्विवाह चा पुरस्कार केला होता . शाहू महाराजांची स्नुषा इंदुमती अकराव्या वर्षी विधवा झाल्यावर त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था सोनतरी येथे केली होती शाहू महाराजांनी त्यांना केवळ पुस्तकी ज्ञानच दिले नाही तर अश्वारोहण, मोटर ड्राइविंग, शिकार, सारथ्य अशा अनेक गोष्टी शिकविल्या. इंदुमतींचे आयुष्य म्हणजे शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षण विषयक कार्याची उत्तम प्रयोगशाळाच होती. शाहू महाराजांनी त्यांच्यासमोर पुनर्विवाहाचा विचार सुद्धा मांडलेला होता यावरून त्यांचे विधवा पुनर्विवाह विषयीचे मत स्पष्ट होते.

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्री सुधारणे विषयी केलेले कायदे -

स्त्रियांना स्वावलंबी, स्वाभिमानी, आदर्श व समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी केवळ शिक्षण देऊन चालणार नाही तर स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी, माणूस म्हणून जगण्यासाठी, परकीय दास्यातून तिची मुक्तता करण्यासाठी कठोर कायदे करण्याची गरज आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या संस्थानात पाच कायदे केले होते ते पुढील प्रमाणे-

- १) **पुनर्विवाह कायदा-** हिंदू धर्मशास्त्रानुसार व सामाजिक रूढी परंपरेनुसार विधवा स्त्रियांना किंवा परितक्त्या स्त्रियांना पुनर्विवाह वर बंदी घातलेली होती ही बंदी कायदेशीर मार्गाने दूर करून १९१७ मध्ये शाहू महाराजांनी विधवा पुनर्विवाह कायदा आपल्या संस्थानात अमलात आणला एवढेच नाही तर आपली स्नुषा इंदुमतीबाई समोर त्यांनी पुनर्विवाहाचा प्रस्ताव मांडला होता.

- २) **आंतरजातीय व आंतर धर्मीय विवाह कायदा-** १२ जुलै १९१९ मध्ये महाराजांनी आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह कायदा केला त्यांनी आपल्या संस्थानांमध्ये मुलींच्या लग्नाचे वय १२ वरून १४ वर्षे केले होते १८ वर्षांनंतर मुलींना लग्नासाठी पालकांच्या परवानगीची ही गरज नव्हती म्हणजे त्या काळात त्यांचा दृष्टिकोन किती उदात्त होता हे दिसून येते. आंतरधर्मीय व आंतरजातीय विवाह करणार्याला व त्यांच्या संततीला त्याकाळी अनौरस व बेकायदेशीर ठरवले जात असे पण या कायद्याने अशा लोकांना कायदेशीर मान्यता दिलेली होती.

- ३) **स्त्रियांचा छळ प्रतिबंधक कायदा-** भारतीय पुरुष प्रधान संस्कृतीत त्याकाळी व आजही ग्रामीण भागातील स्त्री असो की शहरी भागातील स्त्रीला पुरुषांच्या शारीरिक आणि मानसिक छळाला सामोरे जावे लागते. याचा विरोध करण्याची कुठलीही व्यवस्था त्याकाळी नव्हती अशा परिस्थितीत स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देणारा तिसरा कायदा शाहू महाराजांनी केला तो म्हणजे स्त्रियांचा छळ प्रतिबंधक कायदा. २००५ ला या कायद्याची अंमलबजावणी झाली. या कायद्यानुसार स्त्रीचा कोणी शारीरिक व मानसिक छळ करित असेल तर तो शिक्षेस पात्र ठरत असे.

- ४) **घटस्फोटाचा कायदा-** पती-पत्नीमध्ये काही कारणाने वाद असेल तर त्या स्त्रीला घटस्फोट घ्यायचा अधिकार त्याकाळी नव्हता तो घेण्याचा अधिकार १९१९ मध्ये काडीमोड कायदा करून शाहू महाराजांनी प्राप्त करून दिला.

- ५) **देवदासी प्रथा बंद करणारा कायदा-** समाजातील खालच्या वर्गातील स्त्रिया, देवदासी, जोगतीनी, मुरळी, भावींनी यांच्यासाठी १९२० मध्ये कायदा करून या प्रथा बंद केल्या

तसेच होळीच्या सणाला स्त्रियांबद्दल विभक्त भाषा वापरण्यावर बंदी करणारा हुकूम १९२१ मध्ये त्यांनी आपल्या संस्थानात लागू केला.

अशा प्रकारे स्त्रियांची समाजाच्या दासत्वातून मुक्तता करण्यासाठी, स्त्रियांच्या सन्मानासाठी व उद्धारासाठी शाहू महाराजांनी कायदे केले पुढे त्या कायद्याची भारतीय संविधानातही दखल घेण्यात आली तरी पण अजूनही स्वातंत्र्य मिळून ७८ वर्षे पूर्ण झाली तरी पुरुषी दास्यत्वातून स्त्री पूर्णपणे मुक्त झाली असे म्हणता येत नाही.

निष्कर्ष -

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला ज्योतिबा फुले यांच्या बरोबरीने महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाची चळवळ गतिमान केली स्त्री, शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली व त्याचे पडसाद सर्व महाराष्ट्रात पडून स्त्री शिक्षणाची दारे खुली केली. प्राथमिक शिक्षण, उच्चशिक्षण, वतनी योजना, पंचसूत्री योजना, शिष्यवृत्ती व वस्तीगृहाची योजना, बक्षिसे व पारितोषिके, विधवाविवाह आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह यासारखे स्त्री सुधारणा विषयक त्यांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री स्वसंरक्षणासाठी व आत्मनिर्भरणासाठी जे पाच कायदे केले ते विशेष उल्लेखनीय आहे हे कायदे करून त्यांनी स्त्रियांच्या हातात स्वसंरक्षणाचे हत्यार दिले तसेच स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मान, आत्मनिर्भरता वृद्धिंगत केल्याचे दिसून येते. इंग्रजी राजवटीत एका भारतीय वंशाच्या राजाने आपल्या संस्थानात असे प्रगत कायदे करावे व ते कायदे आजही भारतीय राज्यघटनेत मान्यताप्राप्त व्हावेत ही गोष्ट भारताच्या इतिहासात क्रांतिकारक पाऊल ठरावे अशी आहे. स्त्रीच्या स्वाभिमानाला कुठेही ठेच पोहोचणार नाही याची त्यांनी पुरेपूर दखल घेतली व याची सुरुवात त्यांनी 'आधी

केले मग सांगितले' या युक्तीप्रमाणे एक राजा असून आपल्या घरापासून केली हे उल्लेखनीय आहे, शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या उत्थानासाठी व सशक्तिकरण्यासाठी उचललेले हे पाऊल म्हणजे इतिहासाच्या पानावर कोरलेले एक अभिनव चित्र होय. राजकारण धुरंदर, प्रजाहितदक्ष, कलाप्रेमी, समाजसुधारक, शिक्षणप्रेमी, समताप्रेरक आणि बहुजन विकास साची सम्यक दृष्टी असलेले उत्तुंग व्यक्तिमत्व अलीकडील इतिहासात सापडणार नाही एवढे त्यांचे कार्य हे आकाशाला गवसणी घालण्यासारखे होते.

संदर्भ-

- ✦ बेनवाड रमेश, कदम एस. के. (२०१२), राजश्री शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ✦ ब्रिजेस सिंह, (२०१८), मासिक, लोकराज्य माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई.
- ✦ गव्हाणे महादेव, सं पा (२०२२) छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांची राष्ट्र उभारणीत भूमिका, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- ✦ घोरमोडे के यु, घोरमोडे कला, (२००६) शैक्षणिक विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ जाधव रमेश, (२०१६), राजश्री शाहू गौरवग्रंथ, राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मंत्रालय मुंबई.
- ✦ किर धनंजय, (२००१) राजश्री शाहू छत्रपती: एक समाज क्रांतिकारक राजा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ✦ पवार जयसिंगराव, संपा, (२००७) राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर.
- ✦ साळुंखे हिंदुराव, (१९८९) छत्रपती शाहू स्मृती दर्शन, महाराष्ट्र ग्रंथ भंडार, कोल्हापूर.
- ✦ विमलकीर्ती, (२००८) छत्रपती शाहूजी: सचित्र जीवनी, सम्यक पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.
- ✦ अहेर हिरा, (२००१) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.